

Jolanta Migdał

"Literacka polszczyzna kresów
północno-wschodnich XVII wieku.
Fonetyka", Alicja Pihan-Kijasowa,
Poznań 1999 : [recenzja]

Acta Polono-Ruthenica 7, 285-289

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Warto jeszcze podkreślić znaczną erudycję autorki, jej odczytanie w literaturze przedmiotu oraz umiejętny dobór autorów i tytułów współtworzących podwaliny jej rozważań.

Sądzę, że czytelników zainteresowanych zwłaszcza lingwokulturologicznym i etnolingwistycznym spojrzeniem na istotę języka szczególnie usatysfakcjonuje fakt, że T. Kosmeda kontynuuje i rozwija idee takich wybitnych uczonych jak A. Wierzbicka, A. Bondarko, J. Karaulow, W. Telia, J. Bartmiński, N. Tołstoj i D. Lichaczow.

Obok pozytywnych opinii, można wyrazić także kilka wątpliwości:

1. T. Kosmeda zajmuje się wartościowaniem emocjonalnym, jednakże w ostatnich latach już wyodrębniono problematykę wartościowania ekspresywnego (praca zbiorowa, *Филология на рубеже тысячелетий*, Ростов-на-Дону 2000), o czym nie wspomina autorka recenzowanego tutaj dzieła;

2. kategoria wartościowania odgrywa istotną rolę w różnorodnych grach językowych. Należy przypuszczać, że wyodrębnienie i opis tych relacji nie zaszkodziłby książce.

Sumując chcę powiedzieć, że walory książki T. Kosmedy to przede wszystkim: aktualność problematyki, nowatorstwo w zakresie koncepcji badawczych, głębia i oryginalność myśli. Ta publikacja powinna zainteresować nie tylko językoznawców i nie tylko ukrainistów, lecz także humanistów reprezentujących różne dziedziny nauki o człowieku.

Joanna Korzeniewska-Berczyńska

Alicja Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM 1999, 200 s.

Polszczyzna kresowa jest od dziesięcioleci przedmiotem zainteresowania wielu językoznawców. Do ich grona niewątpliwie należy Alicja Pihan-Kijasowa. Omawiana rozprawa nie stanowi jednak wyłącznie opisu występujących w polszczyźnie kresowej XVII wieku zjawisk fonetycznych. Autorka postawiła sobie dwa cele: 1. wyjaśnić genezę i istotę polszczyzny północnokresowej oraz wskazać czynniki kulturowe i społeczne, które spowodowały powstanie i przyczyniały się do jej przekształcania, 2. ustalić możliwie pełny wykaz odrębnych na tle ówczesnego ogólnego języka polskiego, a funkcjonujących w siedemnastowiecznej polszczyźnie północnokresowej, cech fonetycznych oraz przedstawić

ich genezę, chronologię i status. Ponieważ praca dotyczy literackiej polszczyzny północnokresowej, podstawę materiałową stanowią drukowane teksty, opublikowane przez oficyny Wilna, Lubcza, Oszmiany i Słucka, autochtonicznych pisarzy kresowych oraz pisarzy przybyłych z innych regionów, którzy na dłużej związali się z kresami. Utwory te reprezentują różne odmiany funkcjonalno-stylistyczne polszczyzny i różne nurty tematyczne. W celu nie tylko statycznego opisu cech fonetycznych, ale ukazania dynamiki zmian, Autorka zastosowała wypracowaną przez Irenę Bajerową metodę badawczą. Cały wiek XVII podzieliła na cztery odcinki czasowe – kolejne ćwierćwiecza. Dla każdego z tych okresów dobrała zgodnie z dokładnie sprecyzowanymi kryteriami (geograficznymi i ilościowymi) kanon źródeł o objętości około 100 tys. wyrazów (łącznie około 400 tys. wyrazów). Aby uchwycić i zaprezentować regionalne zjawiska północnokresowe, opracowała także materiał z innych regionów Polski. W tym celu nie tylko wykorzystwała dotychczasowe opracowania dotyczące polszczyzny tego stulecia, ale przede wszystkim przebadła kanon tekstów drukowanych Małopolski, Wielkopolski i Mazowsza, skonstruowany na tych samych co kanon źródeł kresowych zasadach. Ograniczyła tylko wielkość próby – dla każdego odcinka czasowego z tych trzech regionów wynosi ona około 40 tys. wyrazów (łącznie około 400 tys. wyrazów, ponieważ druki mazowieckie pochodzą wyłącznie z drugiej połowy wieku).

Zastosowanie metody perspektywy paraleli, czyli równoległego obserwowania i porównywania jednostek językowych, pozwoliło wykryć te cechy fonetyczne, które rzeczywiście stanowiły w XVII stuleciu regionalizmy północnokresowe zarówno na płaszczyźnie jakościowej, jak i ilościowej. Autorka wyodrębniła bowiem wśród fonetycznych regionalizmów kresowych dwa typy: regionalizmy dyferencjalne (cechy fonetyczne specyficzne w omawianym okresie dla polszczyzny kresowej, nieznanne w pozostałych regionach) oraz regionalizmy frekwencyjne (cechy fonetyczne, które występowały nie tylko w polszczyźnie kresowej, ale w drukach kresowych wyróżniały się inną niż w pozostałych regionach częstotliwością). W odniesieniu do różnych zjawisk językowych zastosowano w pracy różne sposoby opisu. Te fakty językowe, które nie podlegały znaczącym zmianom ilościowym, opisano statycznie, traktując cały XVII wiek jako jeden odcinek czasowy, natomiast te zjawiska, które podlegały zmianom, których frekwencja się zmieniała, zaprezentowano w wyróżnionych, następujących po sobie okresach, co umożliwiło przedstawienie kierunków i siły zachodzących zmian.

Rozprawa składa się z następujących części: wstępu, trzech szczegółowych rozdziałów materiałowych, zakończenia, wykazu źródeł i bibliografii. W pierwszym rozdziale zatytułowanym „Przegląd cech uznawanych w literaturze za fonetyczne regionalizmy północnokresowe” Autorka rejestruje wszystkie fonetyczne zjawiska językowe, które w dotychczasowej literaturze przedstawiane są jako regionalne wyróżniki polszczyzny północnokresowej. Wykaz tych cech wzbogacony jest krytyczną prezentacją stanowisk różnych badaczy. W rozdziale drugim („Ortografia”) zamieściła te uwarunkowane fonetycznie fakty ortograficzne, które wykazują zasięg ogólnopolski, natomiast wszystkie zjawiska ortograficzne związane z regionalnym podłożem Autorka omawia w rozdziale dotyczącym fonetyki. Porównanie ortografii druków pochodzących z północno-wschodnich kresów z drukami z pozostałych regionów pozwala wnioskować o braku na tej płaszczyźnie znaczących różnic między nimi. Przez cały XVII wiek widoczne jest utrzymanie zasadniczych cech ówczesnej ortografii bez wyraźnych regionalnych wyróżników. W najobszerniejszym, trzecim rozdziale rozprawy szczegółowo omawiane są wyznaczone w rozdziale pierwszym, uznawane dotychczas za północnokresowe regionalizmy, cechy fonetyczne. Każde z rozważanych zjawisk zostało opracowane wzorcowo. Autorka nie tylko prezentuje materiał, ale interpretując go i formułując wnioski umiejętnie wykorzystuje imponująco obfitą literaturę przedmiotu, zestawia opinie innych badaczy na dany temat, w razie potrzeby podchodzi do nich krytycznie, dyskutuje z nimi, rozstrzyga wątpliwości, precyzuje sądy.

Materiał egzemplifikacyjny zawsze ujmowany jest statystycznie. Jasności wywodu służą liczne tabele zbiorcze i wykresy. Precyzyjne analizy pozwoliły Autorce na wysnucie istotnych wniosków dotyczących fonetycznych regionalizmów siedemnastowiecznej polszczyzny północnokresowej, a także wniosków odnośnie do wewnętrznego zróżnicowania i chronologii przebiegu fonetycznych procesów normalizacyjnych zarówno w polszczyźnie północnokresowej, jak i ogólnej tego okresu. Na płaszczyźnie fonetycznej ujawniło się w kresowych drukach XVII wieku jedenaście regionalizmów dyferencjalnych: brak samogłoski *a* pochyłone, denazalizacja wygłosowej przedniej samogłoski nosowej ($a \geq o$), asynchroniczna wymowa samogłosek nosowych w pozycji przed spółgłoską szczelinową, przejście połączeń eN , $oN \geq \epsilon$, q w pozycji przed spółgłoskami szczelinowymi, redukcja samogłosek nieakcentowanych o $e \geq a$ oraz $'e \geq 'i$, mieszanie *u* - *w* w obcej grupie *au*, *eu*, palatalizacja zwłaszcza przyimkowego i przedrostkowego *s*, *z* w pozycji przed następ-

ną spółgłoską twardą, miękka realizacja x' w wyrazach rodzimych i powstałe w związku z tym hiperyzmy, wahania $r // \dot{z}$ ($r\dot{z}$), występowanie j etymologicznego oraz wtórnego w wyrazach takich jak: *krojnika*, *zajźdrość*, *zmujdzki*, alternacje: $x: \acute{s}$, $\gamma: \acute{z}$. Wszystkie te cechy oprócz dobrze udokumentowanego braku a pochylonego są cechami słabymi, o bardzo małej frekwencji i ekstensji tekstowej. Druki północnokresowe poświadczają również trzynaście regionalizmów frekwencyjnych: mniejsze zaawansowanie procesu utożsamiania e pochylonego z e , zwłaszcza w grupie ir , yr , znacznie mniejszą frekwencję form zaświadczających pozycyjne (przed m , n) unosowanie samogłoski e , znacznie wolniejsze tempo upowszechniania okresowej neologicznej formy *mięszac*, większą frekwencję form bez e w zakresie oboczności $e - \emptyset$, zwłaszcza kontynuujących starszy stan językowy; nieco częstsze mieszanie $o - u$, nikłą, ale zarysowującą się przewagę wahań w użyciu $S // \acute{S}$ w nagłosie i śródgłosie wyrazu, liczniejsze wahania w użyciu wygłosowego $-c // -\acute{c}$, większą frekwencję i zasięg leksykalny przejścia $\acute{s}l \geq \acute{s}l$, niższą frekwencję nowego wariantu $\acute{s}r \leq *s\acute{a}$ w wyrazie *środek* i pochodnych, niższą frekwencję nowego wariantu $\acute{z}r \leq *z\acute{a}$ w wyrazach *zrebiec*, *źródło*, największe zaawansowanie w upowszechnianiu nowego śródgłosowego wariantu *jrz* w typie *ujrzyć*, wolniejsze tempo wprowadzania nowych wariantów prefiksalnych form czasownika *iść*, typu *przyjście*. Cechy te miały z jednej strony uzasadnienie w lokalnym (białoruskim) substracie językowym, a z drugiej strony ukazują archaiczność północnokresowej odmiany polszczyzny.

Dokonując analiz poszczególnych zjawisk fonetycznych Autorka wykazała, że wiele cech uznawanych w dotychczasowej literaturze za północnokresowe w ogóle w drukach XVII wieku jeszcze się nie ujawniło. Przyczyn należy szukać przede wszystkim w funkcjonującej normie literackiej, która eliminowała cechy pochodzenia białoruskiego. Także wiele cech uznawanych za północnokresowe regionalizmy – dotyczy to szczególnie archaizmów – uzyskało taki status dopiero w późniejszych wiekach, zwłaszcza w XIX, a w XVII stuleciu miało jeszcze charakter ogólnopolski.

Rozprawa dokumentuje również związek polszczyzny północnokresowej z ogólną. Zwłaszcza w pierwszej ćwierci XVII wieku wyraźne są paralele między odmianą północnokresową a małopolską. Utrzymują się wówczas w drukach północnokresowych wbrew lokalnemu ususowi niektóre cechy małopolskie (np. rozdział nosówkowych i beznosówkowych form biernika zaimków *mię*, *cię*, *się* – *mie*, *cie*, *sie*, zachowanie

rozdzielenia między *a* jasnym i *a* pochylonym, stabilizacja form *mieszkać* i *mieszać* wbrew tendencjom do wtórnej nosowości). Przez cały wiek XVII uwidacznia się także łączność polszczyzny kresowej z dialektami Polski północnej, szczególnie z mazowieckim (wahania w użyciu *m* i *m'* w niektórych imiennych końcówkach fleksyjnych, stwardniałe połączenia *ly*, typu *blyższy*, podobne zaawansowanie w upowszechnianiu śródgłosowej grupy *jrz* w typie *ujrzeć*), co stanowi wynik starych związków demograficznych i współdziałania Mazowsza w kulturze i życiu społecznym kresów. Praca prezentuje właściwie początki kształtowania się literackiej odmiany polszczyzny północnokresowej. Proces ten jest rezultatem działania dwu przeciwstawnych tendencji. Początkowo zmierzał on do integracji literackiej polszczyzny kresowej z ówczesnym językiem ogólnym (dominacja normy małopolskiej), ale już od połowy XVII wieku rozwój ten przybiera przeciwny kierunek. Literacka polszczyzna północno-kresowa zbliża się wówczas do miejscowej odmiany mówionej, która ukształtowana jest pod wpływem adstratowych i substratowych oddziaływań białoruskich.

Kończąc, trzeba podkreślić, że rozprawa Alicji Pihan-Kijasowej jest prawdziwą, rzetelną monografią języka epoki. Stanowi nie tylko studium z dziejów polszczyzny północnokresowej, ale jest pierwszym syntetycznym studium poświęconym literackiemu językowi polskiemu XVII wieku. Praca ta mieści się w tym samym nurcie syntez systemu gramatycznego języka polskiego, do którego należą monografie Ireny Bajerowej dotyczące polszczyzny XVIII i XIX wieku. I podobnie jak i te monografie na pewno zaliczona będzie do kanonu podstawowych lektur badaczy historii języka polskiego. I trzeba w tym miejscu dodać, że będzie to niewątpliwie lektura bardzo przyjemna, dostarczająca satysfakcji nie tylko poznawczej, ale i estetycznej, ponieważ została napisana prostym, eleganckim językiem, jest przejrzyste skomponowana.

We wstępie do rozprawy Alicja Pihan-Kijasowa pisze: „nadal jednak czeka na opracowanie wiele problemów szczegółowych i odmian funkcjonalnych tamtejszego [północnokresowego] języka polskiego”. Na zakończenie trzeba więc wyrazić nadzieję, że Autorka nie przestanie interesować się północnokresową polszczyzną literacką i że wkrótce będziemy mogli przeczytać kolejne Jej prace dotyczące tej problematyki.

Jolanta Migdał